

HAD DE PESTVOGEL IETS MET DE PEST TE MAKEN?

Bohemers

Henk Blok

Onlangs las ik een Duits boek over de rol die de Pestvogel destijds in grote delen van Europa heeft gespeeld. Een heerlijk boek met illustraties over die wat mysterieuze soort. Auteur en titel: R. Kinzelbach, *Der Seidenschwanz - Bombycilla garrulus* (Linnaeus 1758), in Mittel- und Südeuropa vor dem Jahr 1758. Het is verkrijgbaar bij Humanitas Buchversand, Postfach 1001, D-56291 Wiebelsheim, Duitsland, tel. 0049-6766/903-200, fax. 0049-6766/903-320 (kosten inclusief porto ± DM 26). Aan de hand van dit boek en enige andere literatuur maakte ik de volgende impressie.

Zijn naam doet het niet vermoeden, maar de Pestvogel is een fraaie vogel. De eerste indruk: vrijwel even groot als de Spreeuw, lichtbruin, een kuif, zwarte keelvlek.

Als je in de tuin bijvoorbeeld een Cotoneaster met bessen hebt, kun je Pestvogels daarop verwachten om de pitjes te eten. Ze zijn dan gemakkelijk te bekijken, want ze zijn niet schuw.

Waarnemingen in ons land geven een zeer onregelmatig beeld. Zo waren er grote invasies in de winters van 1958-1959, 1959-1960 en in 1965-1966 de grootste tot nu toe (totaal 11.000 exemplaren). Kleinere in de herfst van 1971 en van 1988 en in februari 1996. Maar in vele jaren zie je deze soort hier helemaal niet.

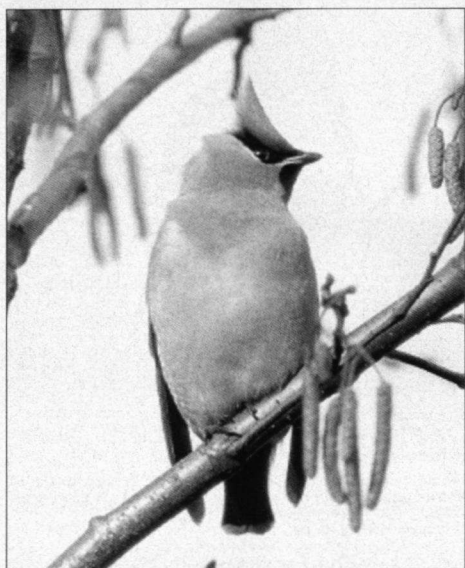
Ze bewonen in het voorjaar en de zomer hoofdzakelijk de dichte dennen- en sparrenbossen van de taiga in Noord-Europa en Noord-Azië. In het voorjaar leven ze vooral van insecten, die op vliegenreiniger-manier worden gepakt, dat wil zeggen vanuit een uitkijkpost eropaf gaand, maar het vangen wordt ook vergeleken met de methode van de Bijeneter. Verder leven ze van (lijster)bessen, waarbij ze soms op acrobatische manier, zoals

ook de Kruisbekken doen, over de takken gaan. Ze leiden een sociaal leven.

Pas in 1856 werd voor het eerst een nest met eieren van de Pestvogel verzameld, namelijk in Lapland, door de Engelse eierverzamelaar John Wolley.

De Pestvogel noemen wij een invasievogel omdat hij niet zoals een 'echte' trekvogel, een vast overwinteringspatroon heeft. Op de trek komt hij doorgaans niet zuidelijker dan de Middellandse Zee en in westelijke richting tot in Engeland en op IJsland.

Men vermoedt dat aan het wegtrekken van Pestvogels het volgende ten grondslag ligt. Na een zeer goed bessenjaar in het noorden, gevolgd door een relatief groter aantal broedende vogels in het daarop volgende jaar en dus een omvangrijker nageslacht, hebben de vogels minder voedsel ter beschikking. Dan worden ze onrustig en vele vluchten weg soms in grote zwermen, totdat ze elders bessen aantreffen. De trekafstand kan daardoor verschillen. In het broedgebied is dan weer een evenwichtige situatie ontstaan. Door hevige sneeuwval kunnen zich dan grote troepen

Zijn naam doet het niet vermoeden, maar de Pestvogel is een fraaie vogel.
Foto: Rens Veenstra.

vormen die zich in zuidelijke of soms westelijke richting gaan verplaatsen.

In lang vervlogen tijden geloofde men dat sommige vogelsoorten door hun vliegvermogen een verbinding vormden tussen de aarde en de hemel en dat ze een boodschap van de goden, een goede dan wel een slechte, moesten overbrengen. En men vroeg zich bijvoorbeeld af wat de betekenis kon zijn van grote vogelzwermen.

Dankzij bewaard gebleven overleveringen, notities, tekeningen en schilderijen kan men zich thans enigszins een beeld vormen van de denkbeelden die mensen destijds over vogels moeten hebben gehad.

Zo was men er wel aan gewend dat in het najaar en de winter allerlei vogels doortrokken, maar men zag ook soorten op een onberekenbaar moment verschijnen en dat werd als een ongunstig teken gezien. Dat was het geval met onder andere Koperwieken en Kruisbekken, die bovendien een als bedreigend overkomende rode kleur op het verenkleed hadden. Wanneer zich een grote zwerm lijsters vertoonde zei men uit ervaring te weten dat je door hun komst een misoogst kon verwachten of een brand of een besmettelijke ziekte. Dergelijke calamiteiten maakten destijds veel slachtoffers. Niet voor niets werd (en wordt) de Koperwiek in Frankrijk Grive mauvis genoemd, dat wil zeggen een slechte of kwaadaardige lijster.

Bij de Grieken en Romeinen kende men vogelwicheelaars of augurs, gekozen uit priesters, die voorspelden wat er van bepaalde vogelactiviteiten was te verwachten en zo waarschuwen tegen komend onheil.

Toen er omstreeks 107 v. Chr. enige als bedreigend overkomende vogels bij Rome waren gesignaleerd, werd de stad ter bescherming van de inwoners in een plechtigheid van zonden vrijgesproken.

In die tijd is de naam *incendiaria avis* 'brandstichtende vogel' vastgelegd, in het Grieks vermeld als *spinturnix* ofwel 'vonkenvogel'. Gedoeld werd op een zeldzaam voorkomende soort met zogenoemde gloeiende pijltjes. Men heeft deze later alleen kunnen relateren aan de rode puntjes in de vleugels van de Pestvogel.

Uit een andere bron blijkt dat in de herfst van 1194 in het departement Oise in Frankrijk, tijdens een zwaar noodweer talrijke gekuifde vogels werden gezien, terwijl ze in hun bek gloeiende kolen droegen en daarmee huizen in brand staken. Sommigen verbeedden zich in hun angst dat het Raven of zelfs gieren waren. Uit een verdere beschrijving en een houtsnede heeft men later opgemaakt dat het daar Pestvogels moeten zijn geweest.

Door een dergelijke samenloop van omstandigheden zagen de mensen de doortrekkende vogels als de boosdoeners. In een tijd dat een dorp uit houten huizen met open haarden en strooien daken bestond betekende brand voor velen een ramp.

In de winter van 1564/1565 werden nabij het Bodenmeer (= Meer van Konstanz, red.) enkele vogels gevangen die de plaatselijke bevolking nooit eerder had gezien. Maar iemand die daar juist was en afkomstig was uit Ulm, wist dat het Zünzerlin ('aanstekers') waren, die al eerder in die stad waren geweest, waarna velen aan een ziekte waren gestorven. Blijkens de beschrijving moeten het Pestvogels zijn geweest.

Uit die Duitse naam is, mogelijk in de 12de eeuw, z'n naam Zinzerle ontstaan als nabootsing van het zachte kwetterende vogelgeluid. In Vlaanderen was hij bekend als *incineraria* en uit Frankrijk komt *microphoenix* (1599). Beide doelen op de 'zichzelf in brand stekende vogel'. Het is een verwijzing naar de fabelvogel Phoenix, die ten slotte weer uit zijn as herrijst als symbool van eeuwige verjonging.

In Engeland zijn de rode puntjes in de vleugels aangeduid in de vogelnaam Waxwing, 'was-vleugel' of 'lakvleugel' (1817). Bij ons volgde Lakstaart en in Groningen en Friesland Lakvogel respectievelijk Lakfögel.

Pestvogels leven bij ons voornamelijk van bessen.
Tekening: Rens Veenstra.

Voordat de systematiek van Linnaeus (1758) algemeen ingang had gevonden, zochten geïnteresseerden, ieder voor zich, bij het geven van een naam aan een nieuw ontdekte soort aanknopingspunten bij het uiterlijk van reeds bekende vogelsoorten. Zo is onze latere Pestvogel, wel eens aangemerkt als een soort Appelvink, Putter, Kuifleeuwierik, klauwier en vanwege zijn grootte, kleur, groepsgevoel, voorkomen, voorliefde voor bessen en onregelmatig verschijnen, als een lijsterachtige (de Koperwiek).

De nieuwkomer werd gesignaleerd toen er in 1350 een grote pestepidemie heerste. Kinzelbach vermoedt dat de Pestvogel kort hierna al in sommige delen van Duitsland naar de ziekte werd genoemd. Er is namelijk rond 1360 een schilderij gemaakt van de Madonna met Jezuskind, dat in de hand een Pestvogel houdt. De pest wordt hier gesymboliseerd door de vogel als noodlot zowel als onheilbrenger. Kennelijk is men onder de indruk geweest van het samengaan van de vogelinvasie met de ziekte.

Toch heeft men pas in een geschrift uit 1631 de Duitse namen Pestdrossel, Pestvogel en Sterbevogel aangetroffen. In 1788 komt de naam Pestvogel voor het eerst in de Nederlandse vogelliteratuur voor. De epidemieën waren toen al een eeuw achter de rug. In het buitenland hanteert men dan allang andere namen.

De volksnaam Zwarte Mantel verwijst naar 'de zwarte dood' en rouwkleding.

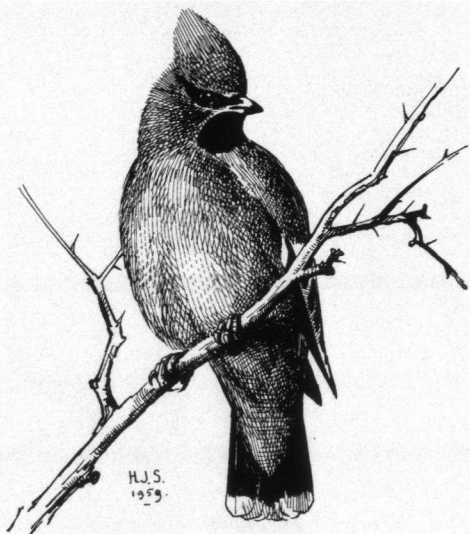
De Duitse naam Seidenschwanz, 'Zijdestaart', dateert uit 1552. Volgens de auteur ging het oorspronkelijk om een veel ouder begrip, namelijk de benaming voor een modegek in zijden kleren. Mogelijk is toen een vergelijking gemaakt tussen een haarstaart waarmee sommige mensen pronkten en de zijdeachtig aanvoelende kuif van de vogel. Het lijkt erop dat wij de zachte kuif in de huidige IJslandse naam Silkitoppa terugvinden. Volgens anderen maakt het hele verenpak een zijdeachtige indruk. Een parmantige vogel!

In Engeland volgde Silk Tail (1685) en in ons land Zijdestaart, in het Fries Sidesturt.

In 1603 krijgt de soort de naam *Bombicilla incendiaria*, de 'brandstichtende zijdestaart'.

Nadat er in Midden-Europa in de winter van 1529/1530 een invasie van Pestvogels had plaatsgevonden, werd de vogel daar als Boemerle, Böhmer, Bemlein en Bëmer ('Bohemer') vermeld. Er wordt aangenomen dat deze namen veel ouder zijn omdat de vogel hier wordt vergeleken met de zwerfende bevolkingsgroepen ('zigeuners'), die in de 13de eeuw nu en dan vanuit het oosten door Bohemen naar andere gebieden vluchtten. De mensen waren opgejaagd door Mongoolse stammen die Oost-Europa waren binnengevallen. De naam Böhmer is nog altijd in gebruik voor de vogel en trouwens ook onder mensen.

In 1555 kreeg onze vogel de wetenschappelijke naam *Garrulus bohemicus*, 'Boheemse gaai', omdat hij op de Vlaamse Gaai - familienaam *Garrulus* - lijkt door z'n kleuren. Maar in Engeland en Frankrijk werd '*Garrulus*' echter woordelijk vertaald, zodat daar Bohemian Chatterer (1678) respectievelijk Jaseur de Bohème ontstonden, zeg maar 'Boheemse kletskaus'. De vraag is of men daar wel wist dat de vogel, in tegenstelling tot de Gaai, zeker geen herriemaker is. Het is

Pestvogels zijn invasievogels. Kennelijk is men onder de indruk geweest van het samengaan van de pest en de invasies.

Tekening: Henk J. Slijper.

ook mogelijk dat men het kwetterende geluid van de vogel wilde weergeven. Van latere datum in die landen zijn Bohemian Jay (1731) en Grive Bohémienne (1763). In Duitsland volgde Böhmisches Haubendrostel (1760), 'Boheemse Kuiflijster'.

In Nederland werd pas in 1762 de naam Beemer (samentrekking van Bohemer) vastgelegd.

Uit Italië komt (1599) de naam Beccofrisone ('bek' en 'Fries') of 'vogel uit Friesland' en later treft men in Silezië (1780) de naam Friese aan. Het is een synoniem voor een 'vreemdeling' van noordelijke herkomst. Eerstgenoemde naam verwijst ook naar de vroegere Italiaanse naam voor de Appelvink: Frisone (thans Frosone).

Soms kwamen lijsters en Pestvogels in zulke grote zwermen dat de hemel welhaast was verduisterd (1571). Dan werden er veel gevangen en op de markten verkocht als 'Halbvogel', een aanduiding in relatie tot het formaat van de algemeen bekende duiven.

Zo was ook in de winter van 1668/1669 een grote hoeveelheid lijsters en andere 'vreemdelingen' in Frankfurt am Main te koop. De Pestvogels hadden zich juist tegoed gedaan aan jeneverbessen en dan vond men ze helemaal lekker van smaak. In Vlaanderen werd de vogel bekend als Vlaamse Viesel (1760). Viesel heeft dezelfde betekenis als de Duitse naam Wisel of Winsel, die in ieder geval al in 1550 voor de Koperwiek bestond (om overigens onbekende redenen). De naam doelt enerzijds op het kleurrijke verenkleed van de vogel, dat herinnerde aan de fraaie kledij van Vlamingen in hun destijds welvarende handelssteden en geeft anderzijds weer dat de Pestvogel een wijze is, een voorspeller, een alwetende.

Voor Koperwiek en Kramsvogel zijn uit 'Winsel' de namen Weindrossel en Weinvogel voortgekomen. Mogelijk in verband met hun ongewenste aanwezigheid in wijngaarden. In Limburg noemde men de Pestvogel soms Wijnstaart, waarmee waarschijnlijk wordt bedoeld op de wijnkleurige anaalstreek. In Vlaanderen heette hij plaatselijk Wijnlijster.

Een Griekse naam die hij - eigenlijk ten onrechte - kreeg, was *Ampelis* (1599) ofwel 'wijnstokvogel', want deze naam behoorde in de oudheid al toe aan een of andere kleine vogelsoort die wijngaarden afstroopte. In Nederland staat de Pestvogel omstreeks 1800 en nog in het begin van de 20ste eeuw te boek als *Ampelis garrulus*. Nu is hij officieel de *Bombycilla garrulus*.

De komst van de vogel is niet vaak in een naam verankerd vanwege een weersverandering, dit in tegenstelling tot namen van andere wintergasten, zoals Wintervogel voor de Koperwiek in Duitsland. Wel ontstond Sneeuwvogel (1603) voor de Pestvogel, welke naam omstreeks 1800 als Sneeuwvogel in Nederland is vastgelegd.

Weer een andere naam kreeg hij bij het uitbreken van de Dertigjarige Oorlog in Duitsland in 1618, toen juist Pestvogels waren gesignaleerd in gebieden waar de veldslagen woedden. Hij werd een Kriegsvogel. Nadien werd een dergelijke samenhang vaker waargenomen, waardoor deze naam zich verspreidde tot in Zwitserland en in Italië als *Ucella della guerra*. De Duitse naam is nog bij

het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog gebruikt. De Pestvogels zouden toen met hun aanwezigheid een waarschuwingssignaal hebben willen geven.

Tegen het einde van de 16de eeuw was er overigens al een kentering gekomen in het geloof in allerlei voortekenen. Toch had toen nog niemand een verklaring voor het onverwachte verschijnen van Pestvogels.

Geleidelijk begon men in te zien dat de vogels niet per se problemen veroorzaakten. Het volk durfde na een flinke pestvogelvangst zelfs te leven in de verwachting van een goede graanoogst en een gunstig wijnjaar. Men ging van de natuur leren. De wetenschap kwam steeds meer over het leven van vogels te weten.

Voor ons blijft het altijd weer spannend of hij er in de winter bij zal zijn, zo weinig zie je hem, die bijzondere Pestvogel.

Met dank aan Klaas J. Eigenhuis voor zijn deel in de Vlaamse Viesel.

■ Henk Blok, Johanna van Polanenlaan 34, 2263 TB, Leidschendam (070) 327 73 02.

LITERATUUR:

Brink, H. van den (1996): Trekvogels in Europa. Zuid Boekproducties, Lisse.

Gattiker, E. (1989): Die Vögel im Volksglauben. Aula-Verlag, Wiesbaden.

Jong, M. de (1962): Vogels in het open veld. Van Dishoeck, Bussum.

Kinzelbach, R. (1995): Der Seidenschwanz, *Bombycilla garrulus* (Linn. 1758), in Mittel- und Südeuropa vor dem Jahr 1758, Hessisches Landesmuseum Darmstadt & Technische Hochschule Darmstadt.

Lichtenbeld, H.J. (1992): Vogelkalender 1993, nummer 22 - Pestvogel. Het Vogeljaar, Hedel.

Lockwood, W.B. (1993): The Oxford Dictionary of British Bird Names. Oxford University Press, Oxford.

Maréchal, P. & J. Taapken (1991): 101 Vragen over Trekvogels. Reaal Uitgevers B.V., Lisse.

Rynja, L.F. (1983): Nederlandse en Oudhollandse Vogelnamen. Constantia, Huizen.

Sepp, J.C., C. Nozeman & M. Houttuyn (1770-1829): Nederlandsche Vogelen. Amsterdam.

Taapken, J. (1984): Vogelkalender 1985, nummer 22 - Pestvogel. Het Vogeljaar, Hedel.

Vogels van de Hoeksche Waard

De Hoeksche Waard is een eiland in de provincie Zuid-Holland ten zuiden van het Rijnmondgebied. Het heeft een oppervlakte van ongeveer 27.420 ha en telt zo'n 80.000 inwoners verspreid over zes gemeenten. Aan de noordkant wordt het begrensd door de rivier de Oude Maas en aan de zuidkant liggen het Haringvliet en het Hollandsch Diep.

Het kloeeke boek bevat 23 hoofdstukken, conclusie en samenvatting en een literatuurlijst samengesteld door niet minder dan veertien auteurs onder redactie van vier van hen. Over elk gebied vinden wij er een hoofdstuk in over de historie, het landschap, de broedvogels en de niet-broedvogels en de verwachtingen in de toekomst. Sommige gebieden worden onderverdeeld en hier en daar worden bijvoorbeeld ook de begrazing en aanbevelingen onder de aandacht gebracht.

Het eiland heeft een rijke en gevarieerde vogelbevolking met verscheidene landschapstypen. Bekende vogelgebieden als de Korendijkse Slikken, Tiengemeten, de Ventjagersplaten, de Helle-gatsplaten en het Oude Land van Strijen komen uitgebreid aan bod. Bovendien worden een aantal soortgroepen die kenmerkend zijn voor de regio (ganzen, stootvogels, uilen, Huiszwaluwen), apart besproken. Het boek wordt afgesloten met een uitgebreide soortenlijst waarbij bepaalde waarnemingen en aantal broedparen bij sommige soorten worden vermeld.

Het is jammer dat bij de kleurenfoto's geen aanvullende onderschriften zijn gemaakt en waar en wanneer de foto's zijn genomen.

Het is opvallend dat de nieuwe avifauna's steeds 'fijnmaziger' worden, waarbij gebruik wordt gemaakt van de ervaringen die bij eerder verschenen avifauna's zijn verkregen. Het is een magistraal boek geworden waar men blijkbaar alles uit de kast heeft gehaald wat maar mogelijk was. Jaarlijks komen er ruim 50.000 paren vogels tot broeden, verdeeld over 101 soorten. Het aantal Rode-Lijstsoorten bedraagt niet minder dan zestien, zoals Zomertaling, Patrijs, Grutto, Tureluur en Steenuil. Veel van deze soorten stellen specifieke eisen aan hun leefomgeving en staan bekend als bijzonder kwetsbaar.

Het boek komt als 'geroepen', want juist thans worden er begerige blikken door projectontwikkelaars op het gebied gericht en bebouwing vormt een ernstige bedreiging.

Zie ook bladzijde 22.

■ Mieke Luitwieler, Cees Mesker, Rob Strucker & Janus Verkerk: Vogels van de Hoeksche Waard. 263 bladzijden, 9 zwartwit- en kleurenfoto's, vele zwartwittekeningen, tabellen en grafieken (Oud-Beijerland 1999). Uitgave van de Vogelwerkgroep Hoeksche Waard, per adres Janus Verkerk, Roerdompstraat 86, 1291 VM Strijen, (078) 674 30 83. Het boek is telefonisch te bestellen via het Natuurbezoekerscentrum 'Klein Profijt', Oud-Beijerland, (0186) 62 18 88. Prijs f 56,-.